

Αναζητώντας το μυστικό του πατέρα μου μέσα από μια φωτογραφία. Κατοχή, οικονομική κρίση και η ευθύνη της Γερμανίας απέναντι στην Ελλάδα.

Του Ούλριχ Κλέμανν

«Παρακολουθώ στην τηλεόραση μια εκπομπή, όταν στην οθόνη εμφανίζεται μια παλιά ιστορική φωτογραφία από την απόβαση της Βέρμαχτ στην Κρήτη - κι εκεί αναγνωρίζω τον πατέρα μου. Η διαίσθησή μου δεν αφήνει περιθώριο αμφιβολίας: αυτός είναι. Το ξέρω: ο πατέρας μου είχε πάει στην Κρήτη, και όλη του τη ζωή τον βασάνιζε κάτι, για το οποίο απέφευγε να μιλήσει. Το μόνο που τελικά μπόρεσε να πει ήταν μια ημερομηνία. Εκείνη τη μέρα είχε συμβεί “κάτι πάρα πολύ άσχημο”. Την ίδια ημερομηνία θα την ξαναβρώ λίγο αργότερα, καθώς θα ψάχνω στο ίντερνετ πληροφορίες για τη φωτογραφία της εκπομπής. Είμαι σίγουρος. Δε θέλω να σωπάσω. Η σχέση που με δένει προσωπικά με τη φωτογραφία είναι αρκετή, για να διαπεράσει κι εμένα ο τρόμος που κρύβεται πίσω της. Τότε ακριβώς συνειδητοποιώ το βάρος της ευθύνης που έχει η Γερμανία απέναντι στους Έλληνες.

Γράφω το άρθρο. Λίγη ώρα αφότου αναρτήθηκε στο n-tv, χτυπά το τηλέφωνο. Στην άλλη άκρη της γραμμής η φωνή λέει: “αυτός που σημαδεύει με τ' όπλο είναι ο παππούς μου”. Μένω άναυδος. Αποσύρω το άρθρο. Αν τελικά ο σκοπευτής δεν είναι ο πατέρας μου, πόση αλήθεια υπάρχει στα λόγια μου; Είναι δυνατόν να κάνω λάθος, κι ωστόσο να ισχυρίζομαι πως έχω δίκιο; Προσπαθώ να συγκεντρωθώ. Η ταραχή που με κάνει να γράψω, δε χωράει αμφισβήτηση. Είναι αληθινή. Ο συνομιλητής μου τη συμμερίζεται. Όμως δεν του επιτρέπεται να μιλήσει. Η οικογένεια του παππού και πατέρα που έχει πεθάνει από καιρό, δεν θέλει να στιγματιστεί το όνομά του.

Ήταν σ' εκείνη την σημαδιακή εκπομπή του Γκύντερ Γιάουχ, με προσκεκλημένο τον υπουργό οικονομικών της Ελλάδας, το Μάρτιο. Αυτό που είδα με είχε τραντάξει. Ένα μόνο πράγμα ήθελα να κάνω εκείνη την ώρα: να γράψω γι' αυτή την ιστορία, να βγει από μέσα μου. Γιατί η σιωπή κάθε πατέρα και μητέρας που βγήκε από τον πόλεμο με τραύματα, ήταν και παραμένει για τα παιδιά τους κάτι το αγιάτρευτο. Αρχίζω λοιπόν να γράφω:

“Είλικρινά, τι πρέπει να κάνω, όταν αναγνωρίζω τον εαυτό μου στο πρόσωπο της φωτογραφίας; Πώς ν' αντιδράσω, όταν βλέπω ότι ο σκοπευτής αυτός είναι ο πατέρας μου; Ο πατέρας μου στα νιάτα του, είναι δεν είναι 21 χρονών. Βρέθηκε στην Κρήτη το καλοκαίρι του 1941. Του έδωσαν τη διαταγή, σ' αυτόν και στους άλλους που ήταν μαζί του, να σκοτώσει. Να σκοτώσει αθώους αμάχους... Την εκπομπή την είδα στο βίντεο δυο μέρες μετά την προβολή της.

Τις τηλεοπτικές συζητήσεις συνήθως τις αποφεύγω. Αυτή τη φορά, λόγω του Βαρουφάκη, ήθελα να τη δω. Ο συγκεκριμένος λέει ανοιχτά κάποια πράγματα, που εμείς εδώ κάνουμε πως δεν τα βλέπουμε. Γι' αυτό το λόγο μου είναι συμπαθής. Στο τάμπλετ μπορώ να σταματήσω κάθε βίντεο, να δω κάτι σε επανάληψη και να βεβαιωθώ γι' αυτό που βλέπω. Ότι κάποια στιγμή θα χρησιμοποιούσα αυτή τη λειτουργία για να ταυτοποιήσω τον πατέρα μου, που πέθανε το 2008, σε μια εκπομπή του Γιάουχ, σε καμιά περίπτωση δε μπορούσα να το φανταστώ. Σίγουρα δε θα το φανταζόταν ούτε εκείνος. Να όμως που τώρα συμβαίνει ακριβώς αυτό. Το βίντεο με το αίτημα της Ελλάδας για πολεμικές αποζημιώσεις είναι σύντομο, όμως καθώς δείχνει σκηνές από τις θηριωδίες των Γερμανών στην Κατοχή, εμφανίζεται

ετούτη η εικόνα: ο στρατιώτης της Βέρμαχτ με το τουφέκι στον ώμο. Το πρόσωπο κάτω από το κράνος μου φαίνεται γνωστό με την πρώτη ματιά. Αμέσως γυρίζω πίσω κι αποθηκεύω την εικόνα. Είναι κάτι παραπάνω από απλή εντύπωση. Όμως τη στιγμή αυτή δε θέλω ή δε μπορώ να κάνω περισσότερα. Πριν πάρω την απόφαση ν' ανοίξω αυτή την πόρτα, θέλω πρώτα να δω την εκπομπή μέχρι το τέλος.

Με το που τελειώνει, συγκεντρώνομαι και κοιτάζω προσεκτικά τη φωτογραφία. Δε χωράει αμφιβολία: είναι ο πατέρας. Ως τα βαθιά γεράματα είχε φυλάξει στα χαρακτηριστικά του κάτι νεανικό. Είχα δει άλλωστε και τις φωτογραφίες: από το δυτικό μέτωπο, τα Βαλκάνια, την Ελλάδα, την Κρήτη. Κι αυτά τα χέρια τα γνωρίζω - το αριστερό στην κάνη του όπλου, το δεξί με το δάχτυλο στη σκανδάλη. Ο πατέρας είχε μεγάλα χέρια. Κρατούσε με δύναμη, κι αυτό ήταν κάτι που χρειάστηκε να το μάθει από νωρίς. Ήταν ο μεγαλύτερος γιος μιας οικογένειας χωρικών από το Χούνσρυκ. Οι αγρότες του Χούνσρυκ δεν ανήκαν ποτέ στους προνομιούχους, όπως π.χ. εκείνοι από το Μύνστερλαντ. Ο παππούς μου έχασε τη ζωή του σ' ένα ατύχημα ορυχείου. Δεν έφτασε 40 χρονών. Έμεινε πίσω η χήρα με τέσσερα παιδιά, δύο αγόρια, δυο κορίτσια. Λίγες αγελάδες και πρόβατα, κάτι βοσκοτόπια και χωράφια. Όλοι τους έπρεπε να δουλέψουν σκληρά, να το παλέψουν και με κάποιο τρόπο, να τα βγάλουν πέρα. Με τους Ναζί η οικογένεια δεν ήθελε σχέσεις. Όταν μια μέρα ένας Ναζί απ' το χωριό χτύπησε την πόρτα, για να πάρει τον πατέρα μου στη χιτλερική νεολαία, η γιαγιά μου τον πέταξε έξω χωρίς δεύτερη σκέψη. Δεν πτοήθηκε ούτε από την απειλή πως το παιδί δε θα 'βρισκε θέση για να μάθει κάτι και να εργαστεί. Όποτε μιλώ γι' αυτό, νιώθω κάποια ανακούφιση.

Τελικά ο πατέρας μου και επάγγελμα έμαθε, και καταξιώθηκε ασκώντας το, κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης ζωής του. Όμως όταν έγινε 19 δεν υπήρχε ούτε γι' αυτόν τρόπος να το αποφύγει: έπρεπε να πάει στη Βέρμαχτ. Και μόλις ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούνιο του '41, βρίσκεται στην Κρήτη, υποχρεωμένος να εκτελεί διαταγές και να δολοφονεί αθώους ανθρώπους. Είχε επιλογή; Ένας 20χρονος χωρικός, μπορούσε να προβάλλει αντίσταση; Ο πόνος γι' αυτόν, για τους αθώους που σκότωσε, με αγγίζει. Ξαφνικά μέσα μου αλλάζουν όλα. Το παραδέχομαι, αρκετές φορές τελευταία σκεφτόμουν κι εγώ πως "αυτό το κεφάλαιο της ιστορίας έχει τελειώσει. Μετά από τόσα χρόνια πρέπει επιτέλους να κλείσει." Όμως όχι. Το αισθάνομαι, πως δεν μπορεί να κλείσει. Όχι για μένα! Το παρελθόν μ' έχει κυκλώσει από παντού. Είμαι ο γιος ενός εγκληματία πολέμου. Δεν μπορώ να το αλλάξω αυτό. Δεν είχα επιλογή. Κι ο πατέρας; Εκείνος κι οι σύντροφοί του ήξεραν τι έκαναν. Όμως, είχαν αυτοί άλλη επιλογή; Μπορούσαν να κάνουν διαφορετικά; Αν ο πατέρας μου δεν υπάκουε στη διαταγή, θα βρισκόμουν τώρα εγώ εδώ, να κάθομαι και να γράφω;

Τα εγκλήματα που έκανε ο πατέρας μου όταν ήταν νέος στρατιώτης της Βέρμαχτ, τον βάραιναν, όπως και πολλούς άλλους της γενιάς του, για όλη του τη ζωή. Δεν μπορούσε να μιλήσει. Δε μπορούσε να μιλήσει γι' αυτό.

Όλες τις άλλες ιστορίες απ' τον πόλεμο, συνήθως ακίνδυνα περιστατικά μακριά από το πεδίο της μάχης, τις έλεγε συχνά. Ακόμα κι όταν η οικογένεια δεν ήθελε πια να τις ακούει. Στο στρατό ο πατέρας μου ήταν πολυβολητής. Όλοι μας λίγο-πολύ φανταζόμασταν τι σήμαινε αυτό. Ελάχιστες μόνο φορές τολμούσε να βγει στις αφηγήσεις του λίγο παραέξω, κι έλεγε πως έτυχε κάποτε να τραυματιστεί, κι ότι ο διπλανός του, που πήρε τη θέση του στο πολυβόλο, σκοτώθηκε λίγες στιγμές μετά... Για θηριωδίες; Ούτε λέξη! Τέτοιο θέμα δεν υπήρχε. Εκτός από μία μόνο φορά. Ο πατέρας είχε περάσει τα 80, όταν μου ανέφερε μια ημερομηνία. Εκείνη τη μέρα, έλεγε, είχε συμβεί "κάτι πάρα πολύ κακό". Τι ήταν αυτό; Ήθελα να μάθω την αλήθεια. Σχεδόν ήταν έτοιμος να μου το πει. Κι όμως. Δεν κατάφερε να το βγάλει από τα χείλη του. Απλά, δεν μπορούσε.

Ψάχνω λοιπόν την ημερομηνία. Στη Βικιπαίδεια. Εκεί βλέπω και την εικόνα που έδειξε στο βίντεο της τηλεόρασης. Την τράβηξε ο φωτογράφος της Βέρμαχτ, Φραντς-Πέτερ Βάιξλερ, στις 2 Ιουνίου 1941, ημέρα της σφαγής στο Κοντομαρί, στην Κρήτη. Η φωτογραφία βρίσκεται στο Ομοσπονδιακό Αρχείο.

2 Ιουνίου 1941. Η ημερομηνία που ανέφερε ο πατέρας μου ήταν άλλη: 14 Σεπτεμβρίου του '43. Και γι' αυτή τη μέρα μπορεί να διαβάσει κανείς στο ίντερνετ. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1943 η Βέρμαχτ έσβησε ολόκληρα χωριά απ' το χάρτη, και σκότωσε πάνω από 400 αμάχους. Η Σφαγή στη Βιάννο. Έχω κλονιστεί. Το λέω στους αδελφούς μου. Καθένας τους αντιδρά διαφορετικά. Όμως αυτό δεν έχει θέση εδώ. Εγώ ξέρω αμέσως τι θέλω να κάνω: να γράψω, να μιλήσω. Αφού και ο πατέρας μίλησε τελικά, λίγο πριν πεθάνει, στον παπά του νοσοκομείου, που τον εξομολόγησε. Σίγουρα ο καθολικός ιερέας έδωσε άφεση αμαρτιών στον άρρωστο γέροντα, την ώρα του θανάτου. Ήμουν βέβαιος ήδη από τότε, πως ο πατέρας μου δεν πήρε μαζί του στον τάφο την ιστορία πίσω από την ημερομηνία. Παρήγορη σκέψη – έστω και χωρίς να γνωρίζω τις λεπτομέρειες.

Τώρα πια ξέρω περί τίνος πρόκειται. Πάνω από 70 χρόνια έχουν περάσει. Κι όμως - εγώ, που γεννήθηκα μετά από το τέλος του πολέμου, αισθάνομαι πως έχω ευθύνη. Όχι ενοχή, αλλά ευθύνη. Και σκέφτομαι τις διεκδικήσεις της Ελλάδας. Οι σφαγές των Γερμανών τυπώθηκαν βαθιά στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων – μου το εξήγησαν καθαρά στην εκπομπή του Γιάουχ. Αρχίζω να νιώθω τι σημαίνουν πραγματικά αυτά τα λόγια. Ένα είναι βέβαιο: αισθάνομαι τον ίδιο πόνο, όχι μόνο για τον άντρα που ήταν πατέρας μου, μα για τους Έλληνες νεκρούς, για τα παιδιά τους. Κι ύστερα φέρνω στο νου μου αυτό: το πώς οι γερμανικές κυβερνήσεις επινόησαν κάθε είδους τέχνασμα, μόνο και μόνο για ν' αποφυγούν να πληρώσουν στην Ελλάδα τις αποζημιώσεις του πολέμου.

Πώς γίνεται αλήθεια; Πώς είναι δυνατόν να σώζονται τράπεζες, τη στιγμή που μεγάλα μέρη του ελληνικού πληθυσμού καταδικάζονται στη φτώχεια, με τα μέτρα λιτότητας που επιβάλλει καταναγκαστικά η Ευρωζώνη; Αρχίζω σιγά-σιγά να υποψιάζομαι το λόγο που η Μέρκελ κι ο Σόιμπλε χαρακτηρίζονται “Ναζί” στο δημόσιο λόγο της Ελλάδας. Όχι, δεν είναι ωραίο - και δεν το επικροτώ σε καμιά περίπτωση. Μπορώ όμως να το κατανοήσω. Γιατί είναι ειδικά οι Γερμανοί που επιμένουν με τόση αδιαλλαξία στο πρόγραμμα της λιτότητας. Στόχος μου δεν είναι να ωραιοποιήσω τα πράγματα. Οι Έλληνες πρέπει πράγματι να φροντίσουν τα του οίκου τους. Όμως την απαίτηση της Αθήνας για πολεμικές αποζημιώσεις, τη βλέπω ξαφνικά με άλλα μάτια. Ένα τριψήφιο ποσό δισεκατομμυρίων. Αν αυτά τα χρήματα αναλογούν στ' αλήθεια στην Ελλάδα, γιατί άραγε δε μπορούν τώρα, που η χώρα έχει βυθιστεί τόσο βαθιά στην κρίση, να γίνουν ένα μέσο που θ' απαλύνει τις προσπάθειες, έτσι ώστε να ξεκαθαριστεί αυτή η άθλια ιστορία με τα δάνεια προς όφελος των ανθρώπων; Δεν μπορεί να είναι τόσο δύσκολο. “Όπου υπάρχει θέληση, υπάρχει και δρόμος”, μας διαβεβαίωσε η Μέρκελ τώρα πρόσφατα. Κι εμείς οφείλουμε στους Έλληνες πάρα πολλά. Περισσότερα απ' ό,τι θα μπορούσαμε να επανορθώσουμε με χρήματα.

Υπάρχουν ίσως σοβαροί οικονομικοί λόγοι, που εμποδίζουν να τεθεί στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα των επανορθώσεων. “Όποιος ζητά χρήματα για το παρελθόν, ναρκοθετεί την οικονομική ανάπτυξη του μέλλοντος”, γράφει στην εφημερίδα taz η Ουλρίκε Χέρμαν. Κι όμως: ακριβώς για τον ίδιο λόγο είναι ανώφελο ν' αφήνουμε την Ελλάδα να αιμορραγεί χωρίς σταματημό. Το φάρμακο που επέβαλε η Τρόικα δε βοηθά τη χώρα ν' ανακάμψει, αλλά αναγκάζει την Ελλάδα να γονατίσει όλο και πιο χαμηλά. Δεν είναι παράλογη η θέση της κυβέρνησης Τσίπρα. Είναι η θλιβερή αλήθεια. Η Γερμανία δε θα 'χε καταφέρει σε καμιά περίπτωση να σταθεί στα πόδια της μετά τον πόλεμο, αν είχε υποχρεωθεί να πληρώσει για όλα τα ερείπια που

άφησαν οι Ναζί στο πέρασμά τους. “Οι καταστροφές ήταν τέτοιες, που δε θα μπορούσαν ποτέ, με κανένα τρόπο να επανορθωθούν – ακόμη κι αν η Γερμανία αφιέρωνε για το σκοπό αυτό ολόκληρη την οικονομική της δραστηριότητα” - διαβάζω στη Frankfurter Allgemeine στις 14 Απριλίου. Γι' αυτό το λόγο η Γερμανία μετά τον πόλεμο δεν πιάστηκε να καταβάλει επανορθώσεις. Η παιδική μου ηλικία, που συνέπεσε χρονικά με το “οικονομικό θαύμα”, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ευνοϊκή κατάσταση της εποχής.

Απ' αυτούς που κυβερνούν σήμερα τη Γερμανία ένα πράγμα έχω να ευχηθώ: δείξτε αλληλεγγύη και σταματήστε τη σκληρή γραμμή απέναντι στην Ελλάδα. Αυτή τη στιγμή έχει η δική μας η γενιά τη δυνατότητα να κάνει κάτι: να διορθώσουμε ένα μέρος έστω, από τη συμφορά που έσπειρε στην Ελλάδα η ναζιστική Γερμανία. Όπως κι αν έχουν τα χρέη – σκεφτείτε τους ανθρώπους. Αυτούς που υποφέρουν κι έχουν άμεση ανάγκη τη συμπαράστασή μας! Αν πάλι δε φτάνει ούτε αυτό, θυμηθείτε, καθένας από σας, τον πατέρα του ή τον παππού του. Αυτό που συνέβη σε μένα, θα μπορούσε να συμβεί και σε σας. Εσείς τι θα κάνατε, αν βλέπατε τον ίδιο σας τον εαυτό στο πρόσωπο του σκοπευτή; Αν αναγνωρίζατε πως ο στρατιώτης του θανάτου είναι ο δικός σας πατέρας, και ο δικός σας παππούς;“

Το κείμενο αυτό αναρτήθηκε το μεσημέρι του Σαββάτου, 20 Ιουνίου, στο n-tv.de. Ήδη από τις πρώτες ώρες διαβάστηκε πολύ και διαδόθηκε γρήγορα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Όμως το απόγευμα δέχομαι ένα αναπάντεχο τηλεφώνημα που με κάνει ν' αποσύρω το άρθρο. Ο φιλικός κύριος στην άλλη άκρη της γραμμής μου συστήνεται ως ο εγγονός του σκοπευτή της φωτογραφίας. Κι εκείνος έπαθε τα ίδια ακριβώς με μένα, όταν αναγνώρισε τον παππού του. Από τις έρευνές του είχε μάθει την ταυτότητα του εικονιζόμενου. Λεπτομέρειες όμως γι' αυτό, με παρακάλεσε να μη βγουν στο φως της δημοσιότητας. Η οικογένειά του δεν το θέλει. Να τη λοιπόν, για άλλη μια φορά, η σιωπή!

Ο άνθρωπος στο τηλέφωνο λέει πως ο παππούς του κατασκεύαζε στέγες, εξού και τα μεγάλα χέρια. Μου φαίνεται απίστευτο. Ο δικός μου πατέρας ήταν ξυλουργός. Ο παππούς του κυρίου πέθανε το 1961, ο ίδιος είναι τώρα 44 χρονών. Που σημαίνει ότι γνωρίζει τον παππού του μόνο από φωτογραφίες. Μία απ' αυτές μου τη στέλνει σε μαιήλ. Το πορτραίτο ενός νέου άντρα ντυμένου στρατιωτικά. Τα χέρια δε φαίνονται στην εικόνα. Το πρόσωπό του δεν το αναγνωρίζω κάτω από το κράνος στην ιστορική φωτογραφία. Για μένα ο εικονιζόμενος είναι και παραμένει ο πατέρας μου. Μήπως τα μάτια μου με απατούν; Δεν αποκλείεται. Υπάρχει άραγε το ενδεχόμενο να μη θέλει κάποιος να διαβαστεί από πολλούς το κείμενό μου; Αυτή την αυθόρμητη σκέψη τη διώχνω απ' το μυαλό μου. Τα μαιήλ που μου στέλνει ακόμα, φανερώνουν την ειλικρινή προσπάθεια ενός ανθρώπου να μάθει όλη την αλήθεια για τον παππού του. Μου έδωσε μάλιστα και μια συμβουλή: να ψάξω το προσωπικό δελτίο του πατέρα μου στα αρχεία της Βέρμαχτ.

Στο Βερολίνο με πληροφορούν ότι αυτό μπορεί να διαρκέσει ως και 15 μήνες. Πολλά έγγραφα έχουν άλλωστε χαθεί, γι' αυτό και θα 'ναι πολύ δύσκολο να βρεθεί κάποιος από τη βάση της ιεραρχίας, από τους πιο χαμηλούς βαθμούς. Ο καθηγητής Χάιντς Α. Ρίχτερ μου είπε στο τηλέφωνο πως ο ίδιος δεν έκανε ποτέ έρευνες για τους κατώτερους στρατιώτες. Ο ιστορικός από το πανεπιστήμιο του Μανχάιμ, που πλέον έχει βγει στη σύνταξη, ασχολήθηκε μόνο μ' αυτούς που έδιναν διαταγές – όχι μ' αυτούς που τις εκτελούσαν. Ο Ρίχτερ είναι ειδικός για τη δράση της Βέρμαχτ στην Ελλάδα.

Για την επιχείρηση Merkur έχει γράψει ολόκληρο βιβλίο. Η αεραπόβαση για την κατάληψη της Κρήτης επέφερε μεγάλες απώλειες στη Βέρμαχτ. Η σφαγή στο Κοντομαρί ήταν μια ωμή πράξη εκδίκησης πάνω στον άμαχο πληθυσμό.

Γερμανοί αλεξιπτωτιστές προχώρησαν σε αντίποινα, γιατί πολλοί από τους συντρόφους τους χτυπήθηκαν απ' τους κατοίκους, ενώ προσπαθούσαν να προσγειωθούν. Η Σύμβαση της Γενεύης του 1929 αποσκοπούσε στη ρύθμιση της μεταχείρισης των αιχμαλώτων πολέμου - όμως πολλά πτώματα βρέθηκαν ακρωτηριασμένα και παραμορφωμένα φρικτά.

Οι αλεξιπτωτιστές ανακλήθηκαν μετά την επιχείρηση και δεν επέστρεψαν στην Ελλάδα ποτέ ξανά, βεβαιώνει ο καθηγητής Ρίχτερ. Μετά απ' όλα όσα του λέω, ο ιστορικός καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο πατέρας μου δεν ήταν αλεξιπτωτιστής. Έκανα λοιπόν λάθος; Έχει δίκιο ο άγνωστος που τηλεφώνησε; Ο πατέρας μου πράγματι, δεν είχε αναφέρει ποτέ ότι ήταν αλεξιπτωτιστής. Υπήρχαν όμως κι άλλα, που δεν τα είχε αναφέρει. Τα γεγονότα της 14ης Σεπτεμβρίου του '43 για παράδειγμα.

Άραγε διακινδυνεύω τη δημοσιογραφική μου αξιοπιστία, με το να συνεχίζω να γράφω, ώστε να δημοσιεύσω ξανά το άρθρο; Όχι! Ο άγνωστος επιβεβαιώνει ουσιαστικά το εγχείρημά μου, όπως αυτό διαμορφώθηκε μέσα από το προσωπικό μου βίωμα και την αναστάτωση που με οδήγησε να το δημοσιεύσω. Σ' αυτές τις φωτογραφίες βλέπουμε Γερμανούς – πατέρες και παλπούδες. Αυτό είναι το βασικό. Και απ' αυτό προκύπτει κατά τη γνώμη μου η ιδιαίτερη ευθύνη της Γερμανίας απέναντι στην Ελλάδα. Η οικογένεια του προσώπου που μου τηλεφώνησε, αποφάσισε να κρατήσει σφραγισμένο το μυστικό της. Εγώ θέλω να σπάσω ετούτη τη σιωπή. Γιατί ένα πράγμα είναι πάνω απ' όλα βέβαιο: ότι ένα θέμα τόσο σοβαρό, δεν επιτρέπεται να μένει στην αφάνεια».